

Ayurved Darpan - Journal of Indian Medicine

An International, Peer Reviewed Journal

Review Article

Bhaishajya Kalpanantargata Bahya Upacharartha Malahar Kalpana

Balasaheb R. Kurkute

Professor and H.O.D.

Department of Rasashastra and Bhaishajya Kalpana, Pravara Medical Trusts Ayurved College Shevgaon
Maharashtra.

*Corresponding Author: Dr. Balasaheb R. Kurkute, email: balasaheb.kurkuteloni@gmail.com

Article Received on: 11/01/2017

Accepted on: 20/03/2017

भैषज्य कल्पनांतर्गत बाह्य उपचारार्थ- मलहर कल्पना -आयुर्वेदीय दृष्टीकोन-

चिकित्सेचे दोन प्रकार स्थान परत्वे दिसतात.

१. बाह्य चिकित्सा २. अभ्यंतर चिकित्सा

अभ्यंतर चिकित्से प्रमाणेच बाह्य चिकित्सा व्याधी हरण करण्यासाठी उपयुक्त होते व त्या करीता मलहर, उपनाह, लेप इ. अंतर्भाव बाह्यचिकित्सेत होतो.

ऐतिहासिक विवेचन- मलहर ही प्राचीन औषधी कल्पना आहे. प्राचीन काळापासून तिचा वापर दिसून येतो. बुकरात हा मलहर कल्पनेचा अविष्कर्ता मानतात. प्रथम औषधी द्रव्यांचा उपनाह, उत्कारिता, उद्वर्तन इ. माध्यमातून उपचार होत होता. तैल किंवा घंतात पाचन करून कल्करूपात तैले अथवा घृत स्वरूपात औषधी चूर्ण मिसळून प्रयोग केला जात होता.

इ.स. ६०० वर्ष पूर्वीपासून अशी चिकित्सा उपयोगात आणली जात होती. संहिता ग्रंथामध्ये मलहरचे अनेक प्रकार वा स्वरूपांचे उल्लेख मिळतात. उदा. घृतयुक्त मलहर, तेलयुक्त मलहर, आलेप प्रलेप इ. कुष्ठ, पामा, विचर्चीका या सारख्या व्याधीत चिकित्सार्थ, हरताल, मनशील, कर्पूर, चंदन, तेल, लवंग यांच्या मिश्रणाचा प्रयोग होताना दिसतो. वहिर्दोष दुर करणे हेतू वहिःपरिमार्जन स्वरूपात तेल, घृत यांचे ३२ चूर्ण प्रदेह स्वरूपात वारताना दिसतात. याचे वर्णन चरक संहिता सुत्रस्थान अध्याय ३ मध्ये सापडते.

चूर्ण, प्रदेह अर्थात घृतमिश्रीत लेप बनवले जातात. आजकाल व्हॅसलिन, हार्ड पेराफिन वसा मिश्रीत कल्प बनवतात. हेच मलहर कल्प आहेत. ज्यांचा प्रलेप आलेप स्वरूपात प्रयोग होत होता. सुश्रुतात व्रणबंधणीय अध्यायात मलहरचा प्रयोग वर्णन केला आहे. मरहम अथवा मलहम शब्द युनानी आहे. योग रत्नाकराने त्याचाच मलहर संस्कृत शब्द बनविला आहे.

संज्ञा-मराठी-मलम, हिंदी-मलहम, अरबी-मरहम, इंग्रजी-ointment, संस्कृत-अभ्यंजत, फारशी-मलहम

निरुक्ती वली (अभि + अनज + कर्मणिल्युट् अनक्ति अतिअंजनम अर्थात जो अंतप्रविष्ट होतो या अंतगमन करतो. उदा. स्थानिक नेत्रांजन, शिर्षांजन, पादांजन, अभ्यंजन.

नाम सस्कृत संनीगध लेप, प्रलेह, मलहर, हिन्दी मरहम, अरबी मरहम.

मलहर- बाह्य त्वचेवर शीत या कोष्ण स्वरूपात लावला जाणारा हळुहळु चोळल्यावर त्वचेत जीरणारा स्निग्ध व घन पदार्थ मलहर संबोधला जातो. मलाचे हरन करणारा बाह्या औषधीचा प्रकार म्हणजेच मलहर किंवा मल्हम होय. हा अर्धसांद्र स्वरूपाचा आहे. जो एक वा अनेक औषधी, मेण, चरबी अथवा कोणत्याही स्नेह द्रव्यात मिसळून वापरला जातो. अतःयालाच स्निग्ध लेप ही म्हंटले जाते. निर्माण प्रक्रिया बिल्कूल सोपी आहे.

परिचय- लेपाला घृत, तैल, मधुच्छिष्ट-मेण एकत्र करून बनवतात. त्याला लेप किंवा प्रलेप म्हणतात. हा मृदु स्वरूपातील कल्प आहे. याचा उपयोग व्रणावर लावण्याकरीता असून त्याचे निर्माण प्रकार ३ दिले आहेत.

१) स्नेहात चूर्ण मिसळून २) थोड्या मात्रेत निर्माणार्थ ३) स्नेहात दुत वस्तु तैल सत्व मिसळून

मोठ्या मात्रेत बनवण्यासाठी मिक्सर मशीनची आवश्यकता भासते. संग्रह करणे हेतु काच पात्र किंवा चिनीमातीचे पात्र उपयोगात येते.

विधी- १. आधार (base) म्हणून घृत, तळ, सिक्थ तळ, वसा, चरबी, मार्तीक तेल, पेराफीन हार्ड, मृदु (लिक्रीड) माधुरी (ग्लिसरीन) या अन्य चिकने निर्यास असतात.

२. यात पारदीय कजली, पारदीय लवण, धातु उपधातुंचे भस्म, चूर्ण, वनाषधी, राळ या सत्व मिसळून बनवतात.

३. तसेच याचे आधार द्रव्ये, घृत, तळ वसा यांचा संग्रह करून शुध्द करून त्यात द्रव्य मिसळतात.

मलहर निर्माण हेतू ध्यान देणे योग्य विचार-

१. **चूर्ण मेलन-** स्नेहात चूर्ण मिसळण्या अगोदर अत्यंत सुक्ष्म करून मिसळावे.

२. **द्रवद्रव्य-** तेल, सुगंधीत तेल, सुगंधी द्रव्ये टाकायची असतील तर सावकाश हळू हळू मिसळावीत.

३. कर्पूर यासारखे ठोस द्रव्य मिसळायचे असेल तर अजवायन सत्व मेंथल आदी मिसळताना एक एक करून द्रुत करून मिसळावीत.

४. रस द्रव्य, रस पुष्प, कजली, रस कर्पूर, यशद चेलवण, नाग लवण, तुथ्य हरताल मनःशिल चूर्ण स्वरूपात टाकताना सुक्ष्म चूर्ण प्रथम करून थोडे थोडे मिसळत जावे.

५. राळ टंकण टाकताना सुक्ष्म करून उष्णता देवून टाकावेत.

६. यदी (volatil) वुडन शील तेल आहे तर त्यांना आधार द्रव्य बनवून हळूहळू मिसळले जावे.

आधार द्रव्ये- १. गोघृत, नवनीत तेल व मेण- ही सर्व द्रव्ये सहज उपलब्ध होऊ शकतात. तूप तेलातही द्रव्ये सहज मिसळली जावू शकतात अन्यथा सिक्थतेल तयार करावे लागते. सिक्थतेल तिळ तेलात काही प्रमाणात मेण मिसळून सांद्र घनिभुत मृदु असे हे तयार होते.

२. **पॅराफीन व मार्तिक तेल-** सफेद पिवळसर जेली या व्हॅसलिनचा प्रयोग केला जातो. ग्लिसरीन व अन्य द्रव्य साबणाचा आधार घेतला जातो.

३. नेत्रात अथवा दातात प्रतिसारनासाठी आधार म्हणून अशा द्रव्यांचा व्यवहारात उपयोग दिसून येतो.

४. यांना शुध्द करूनच प्रयोगार्थ वापरले पाहिजे.

प्रयोग- बाह्यदोष निवारनार्थ बाह्यसुचिता व अंतः परिमार्जन स्वरूपात तेल व तुपाचे ३२ चूर्ण प्रदेहांचे वर्णन चरकसंहितेचे तिसऱ्या अध्यायात मिळते. चूर्ण प्रदेह म्हणजे तूप धृत मिसळून केलेला लेप.

स्नेहाची मात्रा- पित्तज दोषात ६ भाग, वातज दोष ८ भाग कफज १/८ स्नेहाची मात्रा ठेवावी.

अर्थात आलेप- पित्तप्रधान प्रदेह वात आणि कफविकार शमनार्थ उपयुक्त आहे.

द्रव्यग्रहणसंबंधी विचार-

१. प्राचिन काळापासून घृत, तळ, मेण यांचा प्रयोग होत आला आहे. यांचा मिसळल्याने स्निग्ध, सांद्र चिकट असे बनते.

२. आज काल व्हॅसलिन (पित्त/क्षेत) मीट्टी मार्तीक तेल (वा खनिज तेलातून वेगळा काढलेला वसा व तत्सदृश घन भाग) वा पेराफीन यांचा उपयोग होतो.

३. गुणांच्या आधारावर सिक्थ तळ उत्तम, चिरकाल उपयोगात येतो. जेली जर शुध्द करण्यात उचिव राहिली तर बिघडते.

४. घृत शितल असते. रजाग्ध मृदुवीर्य न चिपकणारे त्वचेत शिघ्र व्याप्तीत्व, असल्याने हानीकारक नसते. हीच अवस्था तेलाचीही आहे. परंतू पॅराफीन खनिज तेल असल्याने उष्ण विर्याचे आहे. जीथे श्लेष्मस्थानीय चिकित्सेत प्रलेप उपयुक्त होतो. परंतू पित्तज विकारात लाभप्रद होत नाही.

अतः भारतीय वक्क घृत, तळ, सिक्थ यांचाच उपयोग अधिक तर करतात. आधूनक मलहर मध्ये व्हॅसलीनचा उपयोग अत्यधिक दिसून येतो.

मधुच्छिष्ट- मेण/सिक्थ-घृत तेल यामध्ये जास्तीत जास्त अर्धे कमीत कमी एक चतुर्थांश या प्रमाणात घ्यावे. व्याधी अवस्थेनुसार प्रमाण कमी अधिक होवू शकते. निर्यास, डिक, सळ, असे पदार्थ सावधानीपूर्वक मिसळले जातात.

१. प्रलेप, लेप, आलेप चिरकालापासून प्रयुक्त होताना दिसतात. त्यालाच कल्काच्या रूपात उपनाही (पटबंधन) उत्कारिका इ. स्वरूपात प्रयोगात आणतात.

२. तैल, घृतात मिसळून पाचन करून घनीभूत झाल्यावर वापरतात.

३. केवळ घृत, तैल यातही औषधी टाकून उत्तमांग, शिर, नेत्र, नासा यामध्ये अधिकतर घृताचा प्रयोग चरक सुश्रुत संहितेत दिसतो.

४. इ.स. ६०० वर्षांच्या पूर्वीपासून याचा नियमित उपयोग ग्रंथात दिसून येतो. काही लोकांच्या मते बुकरात यावे सर्व प्रथम उपयोग केलेले वर्णन सापडते. जसे की घृताचे मलहर, लेप, प्रलेप, आलेप आदी कुष्ठ, पामा, विचर्चिका यात हरताल मनःशील, कर्पूर, श्रेवेष्टक, चंदन तेल, अगरू तेल, लवंग तेल यांच्या मिश्रणाने प्रलेप बनले जात असे वर्णन सापडते. ऑईटमेंट या मलहरचा प्रयोग रसायन या केमीकल द्रव्य व्हेसलीन मिसळून करण्याचा आधुनिक प्रयत्न आहे. पूर्वी यांचे ज्ञान नसावे. खनीज तेलातून पृथक केल्यावरच याचा प्रयोग मशिनरीच्या सहाय्याने झाला असावा.

प्रयोग- आयुर्वेदात अंततः बहिपरिमार्जनच्या रूपात लेपाचाप्रयोग केला गेला आहे. ही सर्व बहीः परिमार्जनाची द्रव्ये आहेत. अतः मलहर नाव न ठेवता आपले प्रलेप रूपात प्रयोग झाला आहे. आचार्य शारंगधरांनी १६ व्या शताब्दीत याचे वर्गिकरण करून आपल्या संहिता ग्रंथात भैषज्य कल्पनेत स्थान दिले. हे खरेच आहे. की व्हेसलीन आधार वापरून होणारे मलहर पूर्वी नव्हते. आता सांप्रतकाळी फारच उपयोग होताना दिसतो.

बहिःपरिमार्जन- बाह्यत्वचेवर व्रण, पिटका, स्फोट, कंडू वैवर्ण्य यावर लावले जाणारे लेप बहिःपरिमार्जन लेप आहेत.

१. तुत्थ, विडंग, लौघ, कुष्ठ, मरीच चूर्ण तेलात मिसळून कुष्ठहर प्रदेह आमयीक प्रयोगात.

२. कज्जलिकादी मलहर- पामा दद्रु, कंडुहर.

३. कंधकडूमलहर- पामा- हेतू हा आहे की त्वकगत व्याधी, रक्तदोष यामध्ये त्वचेद्वारे स्नेहामार्फत केला जाणारा उपक्रम मलहर आहे.

मलहराचे भेद-

१. उडणशिल अथवा प्रभावी तैलयुक्त- उदा. गंधकाद्य मलहर.

२. सीध्द केलेले स्नेहयुक्त तैलयुक्त हिंगुलाद्य, रसपुष्पाद्य मलहर.

मलहर कल्पनेचे अवश्यक घटक द्रव्ये-

१. आधार/आश्रय २. आधेय/ आश्रयी

१. आधार/आश्रय- अर्थात ज्याच्यात औषधी द्रव्ये मिसळून मलहर बनवला जातो. अशा द्रव्यांना आधार किंवा उपादान द्रव्ये असे म्हणतात. उदा. मेण, तैल इ.

२. आधेय/आश्रयी- रोग अथवा पीडा शमनार्थ ज्या औषधीचा Medicine प्रामुख्याने उपयोग केला जातो. त्यांना आधेय/आश्रयी म्हंटले जाते.

उदा. गंधक, गैरीक, तुत्थ, सिंदुर इ.

विविध व्याधिनुसार मलहर मध्ये प्रयुक्त होणारे आश्रेयी/औषधी द्रव्ये पुढील प्रकारची असतात.

१. खनीज- पारद, गंधक, हरताल, मनःशील, टंकण, ताम्रभस्म, नाग, यशद इ.

२. उद्भीज- कर्पूर, चंदन, वाळा, खदीर, बावची, राळ, तगर, कमल, देवदार, लोघ इ.

३. प्राणीज- आंत्र, दंत, कातडी इ.

कज्जली, पारदीय लवण, धातू उपधातू, भस्म अथवा चूर्ण इ. खनीज द्रव्यांचे बाह्यप्रयोगांचे वर्णन आयुर्वेदात प्रलेप परिभाषेत ही केलेला दिसतो.

आधुनिक ग्रंथ. उदा. रसतरंगिनी यात विशेषतः बाह्य प्रयोग प्रायः मिळतात. खनीज द्रव्यांचे प्रयोग करतवेळी खनीज द्रव्य, शुध्द, सुक्ष्म भस्म स्वरूपात जरूरी आहे. उद्भीज द्रव्य ही सुक्ष्म, शुध्द, स्नेह असाणे हितकर आहे. अन्यथा अपेक्षित गुणप्राप्ती दिसत नाही.

आधार/उपादान द्रव्यांचे गुण एवं दोष-

१. गुण मिश्रणीय	संग्राहक	मृद्
त्वक् प्रवेशक	शोषणीय	प्रसरणशील
स्निग्ध	त्वच्य	घन
योगवाही	स्थीर	शोधनीय

टिकाऊ

मिश्रणीय- जल एवं स्नेहात तथा त्वचेत ख्रवीत होणाऱ्या द्रव्यात धुलनशील असावेत. मृदु शरीरस्थीत उष्णतामानात विलयन होणारे त्वक प्रवेशक शोषणीय शोषीत प्रसरणशील त्वचेच्या विभिन्न स्तरामध्ये तथा रक्तात सहज पसरणारे असावेत.

स्निग्ध- स्नेहयुक्त अथवा रुक्ष त्वचा दोन्ही प्रकारच्या त्वचेला हितकर घन,घट्ट.

योगवाही- स्वतःचे गुणधर्म अबाधीत ठेवून दुसऱ्यांचे गुणधर्म वाढविणारा.

स्थिर- त्वचा तथा व्रणस्थानात औषधी द्रव्यांना स्थीर ठेवणारा.

शोधनीय- शुचीता निर्माण करणारा, टिकाऊ, हवा पाणी, बाह्यताप्रमाणाचा काहीच परिणाम न दिसणारा/ होणारा असे द्रव्य उपरोक्त गुणकर्मांमुळे आधार द्रव्यांणाच धारक, संग्राहक Base Vehicle असे म्हंटले आहे.

आधार द्रव्यांचे दोष- १. क्रवीत त्वचेला शुष्क करणाना. २. निष्क्रीय ३. औषधी द्रव्यांच्या कार्यात व्यत्यय आणणारा ४. त्वचेत अशोषणीय ५. त्वचेत अप्रसरणशील.

आधार द्रव्ये- मलहर निर्मितीमध्ये निम्नोक्त आधार द्रव्य स्वरूपात प्रयोगात आणली जातात.

१. व्हॅसलीन २. कोकमतेल ३. साधतेल ४. लोणी-बटर ५. घृत ६. हायड्रोजेनेटेड तेल ७. वसा ८. उर्णामिद ९. सिक्थ १०. पायस

आधार द्रव्यांचे वर्गिकरण-

१. खनीज	उद्भीज	प्राणीज
व्हॅसलीन	कोकमतेल	नवनीत, वसा
	साधा तेल	उर्णामिद, पायस
	हायड्रोजेनेटेड तेल	
२. घट्ट	घन	द्रव
व्हॅसलीन	व्हॅसलीन	व्हॅसलीन
कोकमतेल	कोकमतेल	कोकमतेल
३. त्वक प्रवेशक	व्हॅसलीनच्या अतिरिक्त सर्व	
४. शोषणीय	व्हॅसलीनच्या अतिरिक्त सर्व	
५. उष्णता क्षम	नवनीत घृत, विरहीत सर्व द्रव्ये	
६. उष्णता अक्षम	नवनीत घृत	

Cite this article as:

[Balasaheb R. Kurkutei, Bhaishajya Kalpanantargata Bahya Upacharartha Malahar Kalpana, Ayurved Darpan - Journal of Indian Medicine, January - March 2017, Vol. 2 Issue 1, p 49-52](#)

